

Huler og hobbiten, hell og helliggjørelse

Bjørn-Are Davidsen

Blogger, timlærer ved NLA Høgskolen Staffeldtsgate og Telenor-ansatt

bjorn-are.davidsen@telenor.com

J.R.R. Tolkien (1892–1973) er aktuell i høst med den andre filmen i Peter Jacksons triologi om *Hobbiten*.¹ Både forfatternavnet og regissøren leder tankene til det stor-slagne eposet *Ringenes herre*, som er bygget på dype mytiske og metafysiske strukturer, til dels med Bibelen og katolsk lære som forelegg.² Selv om en sigar noen ganger bare er en sigar og en barnebok bare en barnebok, er det ikke vanskelig å lese *Hobbiten* i lys av Tolkiens katolske tenkning.

I artikkelen skal jeg først gi et innblikk i Tolkiens liv og viktigste verker. Deretter kommer jeg til betydningen av litteratur generelt, både dens egenverdi og at den peker utover seg selv. Hvordan kan det ha seg at et av dyrene så sterkt ønsker å fortelle historier? Hvilken forståelse av virkeligheten finner vi hos Tolkien generelt og mer konkret i *Hobbiten*?

Kjent og kjær forfatter

Da jeg første gang leste Tolkien på 1970-tallet hadde de færreste jeg møtte hørt om ham eller sett verdien av bøker om annet enn sosiale problemer. Det var bedre å oppdra ungdom med bøker om skilsmisser og død enn om sverd og drager. De seneste tiårene er dette snudd opp ned. Ikke bare er det blitt aksept for fantasy i sin alminnelighet; Tolkien er blitt en av vår tids mest kjente og kjære forfattere. Og vi snakker ikke om en folkelig forfatter som masseproduserte kiosklitteratur. I stedet har vi å gjøre med en eksentrisk fagnerd som drømte om å lage en mytologi for England og trivdes best i diskusjoner om gammel litteratur og enda eldre

språk.

På mange måter var Tolkien den evige outsider. Han ble født i Sør-Afrika i 1892 og flyttet til England da han var tre år. Faren døde kort etter, og han knyttet seg naturlig nok desto sterkere til moren Mabel. Da hun i 1900 konverterte til den katolske kirken, ble dette imidlertid tatt ille opp i familien. Tolkien mente i ettertid at motstanden hun møtte var det som førte til at hun døde av sukkersyke få år senere, fattig og utslitt. At han så henne som en martyr, dempet ikke en katolsk tro som i stigende grad påvirket hans forfatterskap.

Men Tolkien var ikke bare sterk i troen, han ble tidlig en kapasitet på tidlig middelalderengelsk. Det forteller atskillig at Tolkien etter studiene ved Oxford ble litteraturprofessor som 32-åring. Dette skjedde i Leeds, og allerede året etter fikk han stillingen som professor i gammel-engelsk ved Oxford, og i 1945 i engelsk språk og litteratur.

Nå var nok ikke Tolkien blant de beste foreleserne ved Oxford. Til det snakket han for utydelig. Han var mer i sitt ess i samværet med venner som delte interessen for språk og myter. Ikke minst ble forholdet han utviklet til Oxford-kollegaen C.S. Lewis viktig. Tolkien var en stor og muligens avgjørende faktor for at Lewis fant fram til en kristentro, mens Lewis var en stor og muligens avgjørende faktor for at Tolkien fikk tro på at det han kalte sitt "legendarium" kunne være mer enn en hobby. Tolkien hadde siden 1914 arbeidet med tekster han i utgangspunktet tenkte som en mytologi for England. I ste-

det ble de en mytologi for oss alle, som bakteppet for folkekjære bøker som *Hobbiten* (1937) og enda mer *Ringenes herre* (1954–55).

Tre og blader

Både blant venner og andre hadde Tolkien glede av å fortelle historier. Hans barn mottok fra 1920–43 brev hver jul om det spennende livet på Nordpolen, fra selveste Julenissen.³ En bok som *Eigil Bonde fra Heim* begynte også som barnefortelling.⁴ Idéen til *Hobbiten* kom en gang Tolkien rettet eksamensbesvarelser og fant et blankt ark i bunken. Han benyttet anledningen til en pause og skrev på arket ”In a hole in the ground there lived a hobbit”. Setningen ble til en fortelling han skrev ned, dels basert på historier han allerede hadde fortalt sine barn. I starten visste ikke Tolkien hva en hobbit var, men oppdaget fort at det ikke dreide seg om kaniner. Etter serien av filmer og bøker, tegneserier og dataspill vet flere hvordan de ser ut.

Og fortellingen endret seg over tid, som hans øvrige verker. Tolkien selv brukte i flere sammenhenger et stort tre som metafor. Som hovedpersonen i *Pirkes løvblad* arbeidet Tolkien stadig med å forbedre sine tekster.⁵ Blader og grener måtte tegnes nøyere og henge bedre sammen. Det ble ikke enklere når treet skjøt nye skudd og kunne endre form. Han skrev løpende om igjen fortellinger som ikke var utgitt og reviderte flere som var publisert, inkludert *Hobbiten* som kom i stadig nye opplag. Boken ble så populær at forlaget tidlig ønsket en oppfølger. Tolkien begynte litt nølende på dette, men fortellingen vokste til noe helt annet og ble til *Ringenes herre*. Hvis du lurer på hvorfor den kan minne om en barnebok i starten, er altså grunnen åpenbar.

Myter og virkelighet

Hadde Peter Jackson laget en film i 1937, ville det vært en enkel barnefilm, selv om den kunne vært mer eventyrlig enn *Trollmannen fra Oz*.⁶ Men det har hendt mye etterpå. Vi har ikke bare fått en rekke andre verker fra Tolkiens hånd, dataanimasjon og 3D-teknologi, men også Jacksons filmatisering av *Ringenes herre*. Dermed er det ikke bare boken som har vokst, men filmatiseringen.

Nå er det ikke uvanlig at historier vokser. Det er ikke unikt for Tolkien eller Jackson. Mens det er vanlig å kalle oss for *Homo sapiens*, det tenkende mennesket, er det vel så riktig å kalle oss for det fortellende mennesket. Eller kanskje vi heller skal kalle oss det fortellende *dyret*. For det typiske ved oss er ikke nødvendigvis at vi tenker så godt, men at vi forteller så mye. Det er ikke enkelt å finne litteratur og kunst, folkeeventyr og myter, dikt og kvad, i resten av dyreriket, selv om blåhval skulle ha noe på gang.

En av dem som har løftet fram dette er G.K. Chesterton, kanskje den mest kreative og forstandige litterære stemme de første tiårene i forrige århundre. I *Orthodoxy* fra 1908 viser han at hvis vi kun er dyr, er vi i sannhet merkelige dyr.⁷ Man kan sikkert argumentere (eller lage noen *just so stories*) for at det egentlig kun er glidende overganger, men antallet er så mange og summen så stor at vi for alle praktiske formål skiller oss fundamentalt fra dyreriket for øvrig. Det er riktig at maur lager mangfoldige maurtuer og bier komplekse kuber. Men vi ser aldri statuer av trofaste arbeidsmaur utenfor tuene. Bier summer seg aldri til å lage voksfignurer. Og det handler ikke bare om at vi har flere fingre og bedre finmotorikk. Vi er ikke bare i stand til å lage statuer, vi er interessert i å lage dem. Kunst er noe av

det som gjør oss til mennesker. På samme måte som vi elsker å skape fortellinger, elsker vi å bygge monumenter og minnesmerker. For igjen å si det med Chesterton: Hvis det ikke er sant at vi er et guddommelig vesen som har falt, må et av dyrene ha gått helt fra vettet.

Tolkien var mildt sagt ikke enig i litteraturteorien som rådde grunnen på 1920- og 30-tallet. Han uttrykte nok sine alternative tanker klarest i essayet *On Fairy-Stories*.⁸ For Tolkien var det å fortelle eventyr og historier å skape verdener. Han betegnet det som *subcreation*, medskapelse eller kanskje enda bedre *underskapelse* eller *avledet* skapelse. På mange måter understreker han Chestertons poeng at dette konstituerer oss. Som skapt i Guds bilde uttrykker vi skaperens vesen gjennom litteraturen. Selv om vi i motsetning til Gud ikke kan skape av ingenting, kan vi skape nye fortellinger og livsperspektiver.

Nå betyr ikke dette at alle fortellinger er like gode eller like sanne. De beste og sanneste handlet om vår lengsel etter den gode katastrofen, etter oppgjøret med det onde der rettferdigheten seirer og verden går under, for så å gjenoppstå. Sann medskapelse speiler "Guds eventyr for menneskeslekten", evangeliet, og ender i en overveldende god hendelse. Tolkien ga dette navnet *evkatastrofe*, den gode katastrofen.

Ekko av Guds virkelighet

For Tolkien er myter ikke noe vi finner på vilkårlig. De er ikke vakre løgner, "lies breathed through silver", men det er Gud som hvisker til oss. De er en gjenklang av den Gud som står bak og opprettholder verden. Selv om Tolkien ikke etterlater tvil om at vi er rammet av syndefallet, er vi fortsatt skapt i Guds bilde og satt til å råde over skaperverket. Og dette gjelder

mennesker av alle kulturer og trosretninger. I motsetning til hva som er vanlig å tenke, uttrykker myter for Tolkien noe som er sant og godt, også i ikke-kristne religioner. Selv om de ofte bare er svake skygger av sannheten, er de ikke rene løgner. Kristen tro er den ene sanne mytologien.

Slik Nils Ivar Agøy skriver i den norske biografien *Mytenes mann*: Hvis Guds Sønn virkelig var kommet til jorden "ville dette være den sentrale begivenheten i menneskehetens historie" og nettopp dermed det "lyset i historiens sentrum som nødvendigvis måtte kaste skygger forover og bakover i tiden".⁹ Andre mytologier var "kan hende forvrengt og forvridd, men like fullt kalt fram av sannheten". At vi kjenner igjen dypere mytologiske strukturer i fortellingen om Jesu død og oppstandelse, var for Tolkien ikke noe som reduserte kristendommens troverdighet, men styrket den.

Dette var også sentralt i forholdet til hans gode venn C.S. Lewis (1898–1963).¹⁰ Lewis hadde etter en periode som ateist, dels også som antiteist på linje med dagens nye ateister, nærmet seg en gudstro. Sentralt i dette stod allerede omtalte Chesterton, som Lewis oppdaget under første verdenskrig og leste med stigende begeistring. Dette fikk ham senere til å kommentere at en ung ateist aldri kan være forsiktig nok med hva han leser. Det var bare en hake ved Chesterton: Han var kristen, "the most sensible man alive apart from his Christianity".

Etter hvert fikk Lewis også mer og mer sans for kristen gudstro. Det var bare en hake ved den – den var kristen. "I thought – I didn't of course say; words would have revealed the nonsense – that Christianity itself was very sensible "apart from its Christianity" (fra selvbiografien *Surprised by Joy*).¹¹

Tolkien skulle bli svært sentral for at Lewis ble kristen. Under en nattlig samtale i Oxford i 1931 innvendte Lewis, som nylig var blitt gudstroende, at han ikke så hva som var hensikten med Jesus. Tolkien nevnte at Lewis forstod at myter formidlet viktige sannheter og kunne virke positivt på oss, selv om vi ikke helt forstod hvorfor. Også Jesu død og oppstandelse var en slik myte, med en viktig forskjell: Denne myten hadde skjedd i historien. Jesus var faktisk død og oppstanden. I mytene om døende og oppstående guder hvisket den Gud som stod bak naturen til oss gjennom naturen, ved at såkornet måtte begravnes for å kunne skape nytt liv. Men med Jesus var Gud selv kommet inn i naturen. Dette var ikke symbolsk eller metaforisk. Som Lewis senere sa det, var det myten som ble sannhet.

Tanken om avgjørende likheter mellom kristen tro og hedenske myter stod på denne tiden sterkt. Og selv om den i ettertid har vist seg å ha langt mindre grunnlag enn det var vanlig å tenke fram til 1960-tallet, er det fortsatt mange som begrunner sin vei vekk fra kristen tro med dette. Slik Tolkien og Lewis tenker burde imidlertid det motsatte vært tilfelle. Minnet ingen myter om Jesu død og oppstandelse, ville det vært mindre grunn til å tro Gud eksisterte.

Hva har så dette med *Hobbiten* å gjøre?

For det første viser det hvor viktig Tolkiens oppfatter myter og eventyr, og den gode katastrofen. Selv om den er det i langt mindre grad enn *Ringenes herre*, er *Hobbiten* en evkatastrofe. De onde overvinnes, de gode får vende hjem.

Men så handler det også om spillet bak kulissene. For det vi bare aner i *Hobbiten* ble klarere i *Ringenes herre* og enda klarere i vedleggene til sistnevnte og i alle samlinger av utkast og omskrivninger til historien og mytologien bak som er gitt ut

senere. For mange er *Silmarillion* den beste av disse utgivelsene, men verket ble ikke ferdigstilt av Tolkien og utgjør nok ikke hans endelige tanker.¹² Skal man finne dem må man pløye seg gjennom tusener av sider av *The History of Middle-earth*.¹³

For Tolkien er nettopp diktningen en måte å ære Gud. Som underskapere kan vi i større grad stille oss utenfor samtidens krefter, meninger og fordommer. I stedet for å la oss rive med av all retorikk om å følge ”fremskrittet” og ”utviklingen”, kan vår skaperevne være en motvekt. Og ikke minst kan den gi oss trøst og peke mot evangeliet, det kristne håpet. For selv om alt kunne se mørkt ut, kan vi alltid få et glimt av en stjerne, slik Sam og Frodo får i Mordor. Dette er et glimt av evangeliet, av en glede og løsning utenfor denne verden og som kan gi håp, trøst og retning i vår verden.

Hobbiten

Nå er det altså ikke til å komme fra at *Hobbiten* er en barnebok. Men målgruppen forteller lite om meningen med eller motivene i en bok. Selv om det et eventyr skrevet for å underholde, speiler verket mange av temaene i Tolkiens andre verker. På overflaten ser vi en enkel fortelling om den hjemmekjære Bilbo som blir med på store eventyr i en verden av dverger og drager, trollmenn og troll. Samtidig er *Hobbiten* en dannelsesreise, eller en nådens pilegrimstur, slik Joseph Pearce sier i *Bilbo's Journey*.¹⁴ Livet er en vandring der fri vilje og forsynet går hånd i hånd. Jeg kan ikke velge hvor eller når jeg er født, hvilke evner jeg har eller hvilke farer og fristelser som banker på døren. Men ved Guds nåde kan jeg strebe etter å gjøre gode valg der jeg snubler meg gjennom livet på noe som kan bli en evig oppdagelsesreise, et eventyr på vei mot den gode katastrofen.

Tolkien viser oss at verdien av små og enkle gleder, av mot og ofre seg for andre. Han skaper en fortryllende virkelighet der trærne og naturen ikke er noe vi kan bruke som vi lyster. Han begrunner det i en positiv kristen naturforståelse, ikke i noe som ligner på panteisme der alt dypest sett er upersonlig og ett, og altså uten egentlig verdi.

Et grunntema i *Hobbiten* er dødelighet. Det er ikke uten grunn at en av gåtene Bilbo får i duellen med Gollum i fjellets mørke handler om tiden som spiser opp alt. Men selv i en fallen verden lagt under forgjengelighet kan vi vinne livet ved å forsake og ofre oss for andre.

Vi ser mange av disse temaene allerede i første kapittel. Bilbo får overraskende besøk av trollmannen Gandalf og en gjeng dverger som ønsker å få med seg en innbruddstyv. Målet er å vinne tilbake en skatt vokter av den onde dragen Smaug. Bilbo er imidlertid lite interessert i å forlate sitt trygge hjem for å ofre seg for andre. I starten av boken vokter dermed både Smaug og Bilbo skattene i hver sin hule. Bilbo kommer likevel på bedre tanker. Han blir med på en reise som veksler mellom det koselige og det grufulle, det komiske og storslagne.

På ferden med dvergene og Gandalf møter han troll etter skandinavisk mønster, tusser og edderkopper, ulver og alver, hamskiftere og mennesker. Og altså en drage som ikke er helt til å spøke med. Bilbo kommer til og med over en magisk ring han får med seg hjem sammen med en andel av skattene. Til syvende og sist er Bilbo likevel kvitt dragesyken, der tingene en tror en selv eier egentlig eier en selv. Samtidig som altså ringen han har med seg senere skal vise seg ikke så lett å bli kvitt, når vi kommer til *Ringenes herre*.

Hell

Som alle fortellinger har *Hobbiten* en egenverdi. Man trenger ikke å støtte forfatterens budskap for å sette pris på litteratur. Samtidig minner boken oss om dypere sannheter om virkeligheten, eller får oss i det minste til å reflektere over dem. Og det helt fundamentale spørsmålet er om det er en mening med tilværelsen. Det mangler ikke litteratur som enten ikke tar stilling eller beskriver livet dypest sett som en serie tilfeldigheter. I *Hobbiten* aner vi imidlertid at det foregår noe bak kulisserne. For alle tilfeldigheter peker etter hvert i retning av at det handler om mer enn flaks og tilfeldigheter når Bilbo kommer seg ut av den ene situasjonen mer umulig enn den andre. Inntrykket blir ikke mindre i filmen. Peter Jacksons mange og lange scener av kamp og kaos forteller imidlertid ikke bare noe om regissøren. Nå betyr ikke dette at man trenger å tenke at det står noe bak for å mene at mye av hele universets historie, fra Big Bang til i dag, er et utslag av tilfeldigheter. Det skal ufattelig mye flaks til for at jeg lever og kan lese *Hobbiten*.

Men så er altså spørsmålet om alt dette er rent hell. Lever vi i en tilværelse som styres av tid pluss tilfeldighet, utelukkende av rene naturkrefter og det naturlige utvalg? Eller kan vi også skimte en dypere og høyere mening, enten det handler om enkelthendelser eller at en tilsynelatende tonedøv og blind biologi, tilfeldig og blodig historie, har ført til mennesker og musikk, naturvitenskap og nestekjærlighet? For dette er ikke bare noe Tolkien tyr til for å komme ut av kniper i plottet. Det er et godt stykke på vei også et teologisk grep, knyttet til Tolkiens tanker om forsynet, om Guds styring av historien. Det er ikke *Deus ex Machina*, det er *Deus ex Historia*.

Vi ser dette gjennom hele *Hobbiten*. Etter at følget har lurt trollene, finner Bilbo et sverd som gløder i mørket når han møter orker (eller tusser – *goblins* – som det heter i boken). Han finner en magisk ring som gjør det mulig å bli usynlig. Reiseløvet ankommer det fagre Kløvendal (Rivendell) akkurat i tide til at herren i huset, Elrond, kan lese måneskriften på kartet de har med seg. Nøyaktig på det tidspunktet i året, på midtsommersnatten det eneste tidspunktet det er mulig å se de skjulte bokstavene i månelys – og i tillegg er det skyfritt. Og budskapet som blir synlig gir behov for enda mer hell. Man må være på rett sted til rett tid for å se inngangen til hulen. Hvordan dette går får vi se i de neste to filmene, men vi kan røpe at det ender godt.

Selv Bilbo synes nok i overkant mye har gått bra når han på siste side i *Hobbiten* bemerker at ”Da er altså spådommene i de gamle sangene gått i oppfyllelse på sett og vis!”. Gandalf svarer ”Selvsagt!”, og legger til:

Og hvorfor skulle de ikke vise seg sanne? Det er vel ikke slik at du ikke tror på spådommene bare fordi du var med på å få dem til å gå i oppfyllelse selv? Du tror vel ikke for alvor, håper jeg, at alle eventyrene og redningene dine kom i stand ved rene lykketreff, bare til glede for deg? Du er en veldig fin fyr, herr Lommelun, og jeg setter stor pris på deg, men når det kommer til stykket, er du bare en ganske liten tass i den vide verden.

Helliggjørelse

Selv om de færreste er hobbit på vei gjennom magiske landskaper med truende farer, kan Bilbos reise belyse også våre liv. Det gjør noe med oss om vi oppfatter livet som meningsløst, naturen som noe vi kan plyndre, hverdagen som grå, og virkeligheten kun som atomenes tilfeldige

spill. Skal vi beseire hindre og monstre i hverdagen, må vi tro at vi klarer det og at det har betydning. Som Chesterton sier, er ikke poenget med eventyr å fortelle at drager eksisterer, men at de kan beseires.

Nå betyr ikke det at vi klarer alt i egen kraft. Slik Gandalf uttrykker i *Ringenes herre* når Frodo mener de bør ta livet av Gollum, kan det være en mening også med en så ynkelig skapning. Når Frodo til syvende og sist er for skrøpelig til å kaste ringen i Dommedagsberget, kan det forstås som et uttrykk for Guds nåde at det nettopp er Gollum som ødelegger ringen.

Den Bilbo som vender hjem er en klokere og mer moden hobbit. For Tolkien kan vi først bli vise mennesker, altså *Homo sapiens*, hvis vi forstår at reisen gjennom livet er meningsfull. Bilbo har ikke bare vokst i visdom, han har vokst i helliggjørelse. Han er blitt et menneske, eller mer presist en hobbit, som langt mer og på en helt annet måte enn i starten av boken både vil det gode og velger det gode.

Fornuft og fortellinger

Bilbo er lenge mest opptatt av venner og hus, mat og drikke, pipen og etter hvert ringen han har i lommen. Samtidig vokser han på sine valg, dess lenger vekk han våger seg fra sitt trygge hjem. Men det er også et spill bak kulissene. Mens Bilbo i perioder ganske så nærsynt driver med sitt, foregår et større drama. Og det utvides ytterligere i filmatiseringen. Når Peter Jackson forteller historien er det etter å ha laget *Ringenes herre*, noe som gjør at han maler en voldsommere fortelling og på et større lerret enn i boken *Hobbiten*. Bakteppet blir ikke mindre av at Jackson har fått lov til å bruke historisk stoff fra tilleggene til *Ringenes herre*.

Nå mener Tolkien at det ikke bare er boken som er et større drama enn mange tror. Han åpner for at vi alle lever i en større fortelling. Også verdenshistorien er

et drama der vi ikke ser hele spillet. Evkatastrofen tilhører ikke bare eventyrene. Den kristne fortellingen er så mye større at historien og Det ondes problem fremstår i et annet lys enn vi ser i vår nærsynthet.

Det hender ofte at jeg møter noen som bestrider at *Hobbiten* og *Ringenes herre* er fortalt av en bevisst kristen stemme. I en tid som oppfatter kristne som uvitende og fordømmende er det ikke enkelt å finne dem som aksepterer at en så lærd, logisk og fantasirik forfatter kan være kristen. Samtidig har dette åpnet for spennende samtaler. Og er det noe de viser, så er det at dette handler mindre om argumenter, enn om fortellinger. Nå er dette ikke en ny observasjon. Selv om det er vanskelig å finne mer logiske stemmer enn Lewis og Chesterton, vet de som Tolkien at vi ofte formes av fortellinger enn forklaringer.

Vi ser det samme i den offentlige debatten. Spørsmålet er ikke hvem som støttes av de beste argumentene, men av de beste historiene. Det fortellende menneske styres mer av selvfølgeligheter enn

sylogismer, mer av anekdoter enn argumenter. Og selvfølgelighetene skapes nettopp av fortellingene. Enten de handler om veien fra middelalderens mørke til moderniteten, eller om kristne som uvitende og fordømmende i dag, danner de bakteppet som bestemmer hva vi ser som logisk, som godt og sant.

Når vi synger Tolkiens pris kan det også være grunn til realitetssjekk. At han filmatiseres kan plassere ham øverst på bestselgerlistene, men ikke i spydspissen av moderne litteratur. Nå var det en posisjon han uansett ville mislikt. Han har da også i likhet med C.S. Lewis utvilsomt etterlatt seg tidløse verker. Men at nye generasjoner blir glad i hans bøker, og at de kan skape engasjerende samtaler og filmer, reduserer ikke behovet for forfattere med et rikt og reflektert kristent bakteppe i dag, i mange sjangere. Arven etter Tolkien og Lewis handler mindre om oppgjør med New Age og nye ateister med fotnoter og fornuft, enn om fengslende fortellinger for alle.

Noter

1. J.R.R. Tolkien, *The Hobbit* (London: George Allen & Unwin, 1937). Revidert flere ganger, spesielt 2. utgaven i 1951. Første norske utgave *Hobbiten*, oversatt av Finn Aasen og Oddrun Grønvik (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1972). Boken ble oversatt om igjen i 1997 av Nils Ivar Agøy og i 2008 kom en nynorsk utgave ved Eilev Groven Myhren.
2. J.R.R. Tolkien, *The Lord of the Rings* (London: George Allen and Unwin, 1954–55).
3. J.R.R. Tolkien, *Father Christmas Letters* (London: Allen and Unwin, 1976). Norsk utgave *Brev fra Julenissen* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1997).
4. J.R.R. Tolkien, *Farmer Giles of Ham* (London: Allen and Unwin, 1949). Norsk utgave *Eigil Bonde fra Heim* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1980).
5. J.R.R. Tolkien, *Leaf by Niggle*, i samlingen *Tree and Leaf* (London: Allen and Unwin, 1964). Norsk utgave Pirkes løvblad i Trær og blader, oversatt av Johannes H. Berg jr. (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1995).
6. "Trollmannen fra Oz" (*The Wizard of Oz*) er en eventyrfilm fra 1939 basert på L.F. Baums barnebøker.
7. G.K. Chesterton, *Orthodoxy* (London: Bodley Head, 1908). Norsk utgave *Paradox*, oversatt av Stephan Tschudi (Oslo: Land og Kirke, 1948).
8. I samlingen *Tree and Leaf* (London: Allen and Unwin, 1964). Norsk utgave *Om eventyrfortellinger i Trær og blader*, oversatt av Johannes H. Berg jr. (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1995).
9. Nils Ivar Agøy, *Mytenes mann - J.R.R. Tolkien og hans forfatterskap* (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 2003), s. 86 og 96.
10. Se min artikkel om C.S. Lewis "Mellom logikk og lengsel: C.S. Lewis ett 50 år", *Theofilos* vol. 5 nr. (2013), s. 85–90.
11. C.S. Lewis, *Surprised by Joy: The Shape of My Early Life* (London: Geoffrey Bles, 1955).
12. Christopher Tolkien (red.), *Silmarillion* (London: Allen and Unwin, 1977). Norsk utgave ved Nils Ivar Agøy (Oslo: Tiden Norsk Forlag, 1997).
13. *The History of Middle-earth* er 12 bind av etterlatte manuskripter, redigert og kommentert av Christopher Tolkien mellom 1983 og 1996 (London: Allen and Unwin).
14. Joseph Pearce, *Bilbo's Journey – Discovering the Hidden Meaning in The Hobbit* (Charlotte, NC: Saint Benedict Press, 2012).